

K. ORVIKU

Anseküla pinnaehitus

Äratrükk koguteosest „Saaremaa“

Eesti Kirjanduse Selts
Tartu, 1934

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

125 214

ARHIIVKOGU

„Postimehe“ trükk, Tartus.

Asend ja suurus.

Anseküla (Saaremaa kõnekeeles Ansiküla, saksa keeles *Anseküll*) on põhjapoolsem Sõrve khk, võttes enda alla Sõrve poolsaare kitsa kaela ja päris-Saaremaa edelapoolseima nurga. Omapärase va-sarja üldkuju tõttu on khk piir suhteliselt pikk — 94.4 km (lisaks Kriimi saare rannajoon 1.4 km). Kuna khk pindala võrdub 107 km²:ga, siis tuleb pindala kohta 0.94 km piirijoont ja ümmarguselt 0.5 km rannajoont. Piirist on merepiiri 53.4 km (sellest Läänemere rannajoon 24.5 km, Liivi lahe oma 28.9 km), maismaapiiri 37.0 km (sellest lõunas 8.2 km, põhjas 28.8 km; viimasest piki Mullutu lahte 5.3 km, piki Nasva jõe 2.1 km). Khk kitsaim koht on Sõrve kaelal Üüdibe kohal — 1.6 km. Khk suurim pikkus põhjatipust Taterselja lähedal (Kubu pere) kuni lõunatipuni Vintri kl lõunaosas Viieristi mägede kohal (Heinamaa pere) — 21.7 km. Suurim laius Toomalõukast Nasva jõeni on 17.5 km.

Kirik asetseb Sõrve kaelal (p.-laius 58° 5' 58" ja idapikkus Gr. 22° 13' 28").

Loodus.

PINNAEHITUS. Absoluutsed kõrgused Anseküla kihelkonnas on väikesed. Kõrgeim punkt on khk:a lõunapiiril, kagu pool maanteed, Vintri külas leiduv triangulatsioonipunkt, mille iseline kõrgus on 23.89 m. Siit põhjakirdesse esinebki khk kõrgem lõunaosa Sörve keskkõrgendiku kirdesääre kujul, mis kirde suunas madaldub kuni 6.40 m kõrgusjooneni ja siis kaob.

„Liisuaru mägede“, Tiirimetsa ja Länga vahemikus, kus kihelkonna pind tõuseb Saaremaa keskkõrgendikule, ulatub võrdlemisi suur ala üle 17.07 m kõrgusjoone. Väikese iselise kõrgusega on rannamadalikud Nasva jõest läände ja Salme jõe ümbruses, need ei küüni suurtel aladel üle 2.13 m kõrgusjoone. Kindlaksmääratud iselisist kõrgusist olgu nimetatud veel triangulatsioonipunktid khk lääneosas Toomalõuka külast kakku 6.82 m ja Tehumardi luidestikus 8.95 m. Suurimaks suhteliseks kõrguseks khk:s võiks nimetada Kaugatoma randvallide kaarestikku (vt. 107. ja 108. joonis), mis küübib oma harjaga merepinnast umbes 10 m kõrgusele. Teistes kohtades, nagu Kaugatoma pangal, Kalmistu liivikul, Järve, Tehumardi ja Liisuaru luidestikes ei tõuse suhtelised kõrgused üle 5 m.

Aluspõhi. Khk aluspõhja moodustavad Kaugatoma lademe ülemised lubjakivid, mis paljanduvad samanimelisel pangal ja sellest lõuna pool mitmes kohas osalt madalas rannameres, osalt kõrgemal, kaetuna randvallklubust. Samuti paljanduvad lubjakivid randvallidest ida pool oleval loopealsel, kus leidub ka paar vähemat paemurdu (vt. Kaugatoma randvallistiku kirjeldus alamal).

Täielikum lubjakivide profiil esineb Kaugatoma pangal (111. joonis):

1.65 m — hall kuni punakashall kristalne lubjakivi, võrdlemisi õhukesekihi-line ja vastupidav murenemisele, koosneb peamiselt mereliilia *Crotalocrinus*'e (*rugosus* Miller) varrelülidest, mis rõngastena („sõrmustena“), nähtuvad pae pinnal. Teistest kivististest torkab silma sammalloom *Ptilodictya lanceolata* Goldf., korall *Syringopora reticulata* His. Keemiliselt see lubjakivi on peaaegu puhas kaltsiit (CaCO_3 96—98%).

1.20 m — hele õhukesekihi-line kristalne lubjakivi vaheldumisi tumeda mergli kihikestega. Need kihid murrustuvad kergesti ning võimaldavad mürdkulbaste tekkimist. Kihid on kivistisrikkad; eriti rohkesti on käsiljalsete *Retzia* ja *Camarotoechia* liike kuhjunud kihtide pinnale.

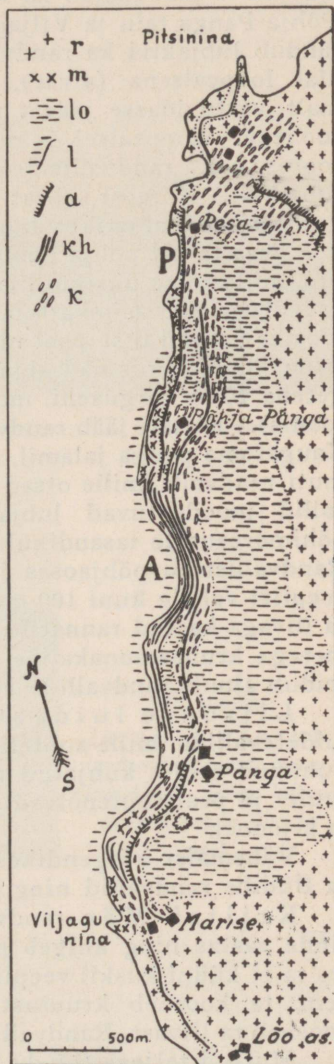
Alumisi kihte panga jalamil on veel korall-lubjakivi, milles hulgaliselt *Syringopora reticulata* His., kuna merepõhjas rannal paljandub plaatjas lubjakivi *Crotalocrinus*'tega ja teiste rohkete kivististega, mida lained lubjakivi murrustades sellest välja pesevad ja rannale välja uhuvad.

Pinnamood. Anseküla kihelkond moodustub tervel ulatusel mada lrannikumaa st, mis oma geoloogiliselt ehituselt jaguneb lääne ja ida madalrannikumaaiks.

Kihelkonna alad vastu Läänemerd moodustavad lääne mada lrannikumaa, mis khk loodeosas piirdub kagu poolt Salme tasandikuga, ida poolt aga Tehumardi luidetega. Salme tasandikust kagusse on lääne madalrannikumaa idapiiriks põhimoreense (rühksavise) aluspõhja avamuse piir. Rannikuala iseloomustab kergelt lainjas

pind, mis aeglaselt tõuseb maa suunas. Ainult kohati leidub tasandikul põhimoreenseid künniseid ja randvalle (vt. allpool). Iseloomustavamalt väljakujunenud aladeks on Liisuaru luidestik ja Kaugatoma randvallistik. Rannikuala aluspinnaks on põhimoreen, mida kohati esineb suures paksuses (Tiinuse asundis üle 15 m), kohati ta aga puudub täielikult (Kaugatoma loopealsel). Rannikualal esinevatel künnistel on põhimoreen harilikult kaetud õhukese munakalise kruusakorruga, rannakuhjatiste kohal aga juba suuremas paksuses esineva lubjakiviklibuga, rannakruusaga ja tuiskliivaga. Rändrahnne leidub läänemadalranniku põhimoreense aluspõhjaga osades väga palju. Suuremat rändrahnude külvi võib jälgida Lõo karjamaal ning selle lähedasel loopealsel, eriti aga Tammi talust lõunaedelasse ja kirdesse kitsamal ribal, umbes 7 m kõrgusel praegusest merepinnast. Rand madalranniku piirides on valdavas enamikus kaetud munakalise kruusaga; seal, kus põhimoreen ulatub veepiirini, esineb ka rändrahnuderikas, lõhestatud rannajoonega põhimoreenne madalrand. Kliburandvall-randa leidub vaid Kaugatoma randvallistiku kohal.

Kaugatoma randvallistik võtab enda alla kuni 1 km laiuse rannariba Pitsinina ja Viljagu nina vahel (vt. 107. joonis). Selle alaga piirdub ka lubjakivide paljandumine Anseküla kihelkonnas, millega seletubki lubjakivi esinemine ainult selles rannas. Lubjakivi paljandub suuremas ulatuses Pesa talust lõunasse kuni 2 m kõrguse Kaugatoma pangana (vt. Aluspõhi). Lõunas pank muutub astanguliseks, on kaetud randvallklibuga, kuid siiski selgesti jälgitav kuni randvall-kaarestikuni, esinedes Põhja-Panga talust lõuna pool kahejärgulisena. Uuesti nähtub lubjakivi astanguna Lõuna-Panga talust lõunasse nn. Lõo pangana, olles siingi suuremalt jaolt varjatud randvallklibust.

107. joonis. Kaugatoma randvallistiku ülevaatekaart.

r — rühksavi; m — munakaline kruus; lo — loopealne; a — astang resp. pank; kh — kliburandvallide harjad; k — randvallistiku muud alad; P — Kaugatoma pank (vrd. 111. joonis);

A — randvallide kaarestik (vrd. 108. joonis).

Lubjakivi moodustab ka madala rannamere põhja, paljandudes seal Põhja-Panga talu ja Viljagu nina vahemikus. Suuremal ulatusel paljandub lubjakivi ka randvallistiku taga, esinedes 3.5×0.75 km pindalal loopealsena (alvar), mis vastu randvalle piirdub sirgjoonsemalt, vastu idasse jäävat põhimoreenset tasandikku lõhestatud piirjoonega. Loopealsel leidub paar vähemat lubjakivimurdu (vt. 107. joonis). Ka randvallistikul randvallide vahel paljandub paaris kohas lubjakivi. Kõigest sellest võib järeldada, et randvallid katavad Kaugatoma randvallistiku lubjakivist aluspõhja.

Pesa talust põhja poole randvallistik on suuremalt jaolt põllustatud, mille tõttu üksikuid valle ei ole enam näha. Talust lõunasse algavad peaaegu taimkatteta randvallid, mis praeguse rannaga rööbiti joostes asuvad otse pael ning suurejoonsemalt esinevad Põhja-Panga talust lõunas, kus nad algavad veepiirilt ning kerkivad kaarjate loogetena 10 m kõrguseni, moodustades randvallide kaarestiku (vt. 108. joonis). Kohati jääb randvallide vahele kitsaid loopealse ribasid. Ka Kaugatoma panga jalamil, nimelt Põhja-Panga talu kohal, leidub samuti randvalle, mille otsad on kaarjalt pöördunud maa suunas. Randvallid moodustuvad lubjakiviklibust, ainult randvallistiku otstel põhimoreensele tasandikule lõppevad vallid on juba rannakruusased. Randvallistiku põhjaosas ja osalt ka lõunatiival jääb randvallide ja veepiiri vahele kuni 100 m laiune madal, õhukese munakalise kruusa ja liivaga kaetud rannariba ning sellel ulatusel piirab randvallistikku merega kruusamunakaline madal rand. Randvallranda selgel kujul leidub ainult randvallide kaarestiku kohal.

Liisuaru luideстик esineb 1.5 km pikkuse, kirdesse kaarja luidetevallina, mille suhteline kõrgus küünib 8 m. Luited on edelast puhunud tuulte kuhjatud ning vastavalt on välja kujunenud ka alttuule- ja pealttuulenõlvad ja -jalamid. Luidestiku jalam asub 17.07 m k-joonel.

Vähemaist kõrgendikest khk läänemadalrannikul on Kriitsi-Mäe ja Üüdibe randvallid ning Lõpe, Kaugatoma ja Ümari künnised.

Kriitsi-Mäe randvall algab lõunas Üüdibe künnise loode- rinde vastas ning kulgeb piki rannikut Salme tasandikuni, misjuures ta ei küüni kuskil veepiirini. Seal, kus randvall on kitsam ja kõrgem, ta koosneb kruusast; kus ta esineb lamedamana ja laiemana, koosneb ta liivast. Randvall on kuhjunud põhimoreensele tasandikule.

Murtud teljega Üüdibe randvall esineb Üüdibe külast loodesse puisniitude vahel selgejoonsete piirjoontega järsunõlvalise vallina, mille lühem haru on suunatud kirdesse, pikem aga kagusse. Randvall moodustub võrdlemisi jämedast kruusast, mis on kuhjunud põhimoreensele tasandikule.

Lõpelt Kaimrisse kulgeva tee ääres asub rühksavist koosnev Lõpe künnis, mis kaetud munakalise kruusaga; ta kulgeb loodekagu suunas ning on järsu edelanõlvaga.

Kriitsi-Mäe randvallide taga asetseb põhjaloode-lõunakagu suunaline õige lame, osalt rannakruusaga kaetud Kaugatoma künnis.

108. joonis.

Randvallide kaarestik Kaugatomal.

Materjal – lubjakiviklibu. Tõus merepinnalt 10 m:ni. Taimkate peaaegu puudub.

K. Orviku foto.

109. joonis.

Järve astang, paljanduvate kihiliste mere-liivadega. Järve lited asuvad nende liivade peal.

K. Orviku foto.

110. joonis.

Kalmistu liivik. Karjatamise tõttu rohkamar katkenud ja tuisk-liiv uuesti liikuma pääsenud.

K. Orviku foto.

Imara künnis kujutab enesest khk idamadalrannikul esineva Imara astangu pidevat jätku, alates loode pool Imara-Kaugatoma maanteed ning pöördudes siis kaares Kaugatoma küla kohale. Künnis on lame, nõlvad osaliselt astangulise ilmega; ta moodustub rühksavist, mida enamikus katab õhuke kord munakalist kruusa.

Kihelkonna alad vastu Liivi lahte kitsa ribana moodustavad i d a m a d a l r a n n i k u m a a, mis rannajoonelt üldiselt kiiresti tõuseb, moodustades kohati astanguid (Järve luideestik, Kaimri). Rannikuü esinevad suhtelised kõrgused on väikesed, suuremad kõrgused on Tehumardi ja Järve luidestikes (5—6 m). Rannikumaa kirdeosa moodustab Tehumardi luideestik ning sellest hargnev Järve luideestik. Mõlemad piiravad neist idasse ja loodesse jäävat Mullutu lahe tasandikku. Viimane küünib Mändjalast idasse, kus lõpeb Järve luideestik, mereni. Selle rannikumaa piiridesse kuuluvad tervel ulatusel ka Salme jõge ümbritsev Salme tasandik; Salme jõest lõunasse jääb Kalmistu liivik, Imarast edelas algab juba Sõrve kirdesäär, kuna mõlema viimatinimetatud ala ette jääb kitsas idatasandik. Vaatamata kõigile nende alade morfoloogilisile erinevusile kuuluvad nad oma aluspõhja ehituselt ühte tervikusse sellepärast, et nende aluspinnas ei leidu lubjakive ehk rühksavi, vaid aluspinnaks on kas mereliiv (tasandikel), rannakruus (kirdesäärel) või aga tuiskliiv (liivikuil ja luidestikel). Ka rändrahnud puuduvad peagu täiesti. Idamadalrannikul on valitsevalt liivane madalrand. Põhimoreenset madalranda leidub vaid Kaimri ja Mändjala kohal, kus katva mereliiva alt tuleb nähtavale põhimoreen. Järve luidestiku kohal esineb vähemal ulatusel ka järsakranda.

Järve luideestik algab juba Salme jõelt ning kulgeb kitsa ribana piki rannikut üle Tehumardi — Järve keskranna Mändjalani. Luidestiku moodustavad madalad, nüüd täiesti kinnikasvanud korrapäratu ilmega luited, mille liikumissuunda on raske määrata. Luidestiku tüüpiliseks alaks on Järve endise kõrtsi ümbrus. Kõrtsist lõunasse luidestiku rannapoolne osa esineb suurema tasase ärapuhumisalana, mis vastu merd piirdub kuni 3 m kõrguse järsakrannaga (109. joonis). Lained on paljandanud järsakut moodustavad, mere rannas settinud liivakihid, milles kohati rohkesti leidub kivistisi — *Mytilus*, *Cardium*, *Tellina*.

Iseloomult Järve luiteile lähedased on Tehumardi luited, mis esimestest hargnevad Tehumardi juures ning korrapäratu luitevallina kulgevad põhjasuunas. Ka nende luidete all moodustavad olulise osa meres settinud liiva ja kruusa kihid.

Kalmistu liivik asub Salme—Üüdice vahel lääne pool maanteed ning esineb põhjaloodest lõunakagusse kulgeva kõrgendikuna, mille kitsast tasase lavana kerkivat loodetippu piirab kuni 2 m kõrgune astang. Kõrgendiku idapiiril on astang jälgitav ka lõunasse, kus ta maanteega lõikudes lõpuks kaob kõrgendiku lõunakagu tippu moodustavasse randvallidesse. Kõrgendiku läänepiiril aga kaob astang varsti ning ei nähtu enam kuskil selgejoonselt. Aluspind kõr-

gendiku põhjaloode- ja lõunakaguosas moodustub kruusast, eriti viimases osas, kõrgendiku keskosa aga esineb vana liivavaiba ärapuhumisalana, millel on näha rohkesti kadakakuhikuid (vt. 110. joonis). Tuiskliiva kuhjevorme leidub liiviku läänepiiril, kus esinevad kuni 4—5 m kõrgused liivavallid.

Imara juurest algab edelasse kuni khk lõunapiirini jätkuv pikk künnis, mida nimetame Sõrve kirdesääreks ja mida mööda kulgeb Kuressaare—Sääre maantee. Siin on enamasti tegemist lameda kruusast ja liivast koosneva randvallkuhjatisega, mille nõlvad kohati omavad astangu kuju (Anseküla, Kaimri). Ka esineb Sõrve kirdesäär kohati võrdlemisi kitsa, järsunõlvalise seljakuna, mille jalam mõlemale poole peatselt laskub naabrusesse jäävaile tasandikele. Sõrve kirdesääre pikitelg tõuseb aeglaselt kirdest edelasse, seega osutades, et ta on tekkinud pikema aja vältel randvallidena, ning sarnaneb suurel määral nii oma väliselt ilmelt kui ka koostiselt ning tekimistingimusilt Sõrve keskkõrgendiku kaguotsast algava edelasäärega (vt. Jämaja khk).

Mullutu lahe ja Salme tasandikud iseloomustuvad oma tasasusega ning mereliivast moodustuva aluspinnaga. Neid ümbritsevate aladega nad piirduvad teravalt, nagu seda võib hästi tähele panna Salme tasandiku lõunapiiril, kus esineb rannakruusast moodustuv kuni 1 m kõrgune astang.

Idatasandik, mis peamiselt jääb maantee ja mere vahele lõuna pool Salmet, näitab aeglast tõusu rannast. Aluspinnaks on mereliiv, kohati ka rannakruus. Tasandikul esineb lamedaid, vähemärgatavaid randvalle, samuti siin-seal madalaid lamedaid astanguid. Sealjuures nii nende randvallide kui ka astangute suund on rööpne praegusele rannajoonele. Suuremaks astanguks on Imara astang, mis algab Easte kohal, kulgeb alul kirdesse, kuid Imara risttee kohal pöördub pea läände ning hiljemini liitub Imara künnisega.

Anseküla pinnavormid on mere tekitatud, mis aastatuhandete jooksul on murrustanud, sortinud ja siis kuhjanud siia mannerjäät mahajäetud rusu. Arvesse võttes khk absoluutseid kõrgusi, oli kihelkond veel *Ancylus*-ajal täielikult kaetud merega ning moodustas Saaremaa ja Sõrve saare vahel laia väina. Alles *Ancylus*-aja lõpul hakkab üle merepinna kerkima kitsas, randvallidest üleskuhjatud kirdesäär, *Litorina*-ajal küünib üle merepinna tõmp poolsaar ka khk põhjaosas Metsalõuka — Länga vahemikus. Alles kiviaja lõpul nähtuvad khk suuremad alad merepinna alt: kirdesäär küünib ligemale Imarani, saarena esinevad Kalmistu liivik ja Tehumardi luideestik, samuti ka osa Kaugatoma randvallistikust; seega tekib Saaremaa ja Sõrve vahele rohkesti laide, samuti ka madalikke, ning umbes meie ajaarvamise alul liitub Saaremaa lõplikult Sõrve saarega, mis seega muutub poolsaareks.

Veed. Suurimaks jõeks khk:s on 2 km pikkune Nasva jõgi, mis algab Mullutu lahest ning suubub Järve lahte. Kuna mõlema

lahe veepinna kõrguste vahe on väike, siis Nasva jões on voolukiirus väga aeglane, merevee tõusude puhul tormidega veevoolus pöörduv kogni Mullutu lahe poole. Jõgi on kaunis kalarikas.

Sörve poolsaare looduslikuks põhjapiiriks muu Saaremaaga on Salme jõgi, mis põhja kaardunud lookena läbib Salme madalikku. Jõe laius on lääneosas 2 m ümber, idaosas, Salme küla ümbruses, laiem, kuni 7 m, olles siin ka sügavam. Lääneosas on jõgi madalam ning suveti kuiva ajaga kuivab ära. Kuna jõgi läbib ainult veidi üle merepinna tõusvat tasandikku, siis puudub jõel selgeilmeline voolusuund. Vähese veega ja madala merevee juures võib jälgida vee voolu nii Uptani lahte kui ka Liivi lahte, kusjuures veelahkmena esineb madal, kinnikasvav Raka järv Suurnast lõunas. Veevoolu mõjustavad märgatavalt tormid, mis tõstavad kas Läänemere või aga Liivi lahe veepinda seevõrra, et merevesi tungib mööda Salme jõe sängi Salme tasandikule ning seda osaliselt üle ujutab.

Salme jõgi on viimne jäänus väinast, mis alles hiljuti eraldas Sõrvet muust Saaremaast. Nimigi on tuletatud salm'est — väike kitsas väin. Ka rahvajuttudes leidub jälgi selle kohta, et Salme olvat veel sakslaste maaletuleku ajal olnud nii lai ja sügav, et teda mööda võis laevadega liikuda, kõneldakse koguni laevajäänuste leiust Salme madalikust. Teise rahvajutu järgi Salme jõgi olevat vanakurja kaevatud, kes tahtnud Sõrvet eraldada Saaremaast. Suur Tõll aga ajanud vanakurja kavatsused nurja. Omaaegsest Salme väinast alalhoidunud osadena tuleb vaadelda ka madalaid, kinnikasvavaid järvi-laguune — eespoolnimetatud Raka järv ja sellest edelasse jääv Pädamajärv.

Haavassoost (Kihelkonna khk) algav samanimeline jõgi (ka Uderese jõeks nimetatud) läbib kihelkonna loodeosa ning suubub merre Möldri juures. Jõgi on aeglase vooluga, 4—5 m lai ja 0.5 m sügav.

Nimetada tuleks veel magistraalkraavi, mis Mullutu lahe ümbruse soodest läbi Järve luideistiku suubub Järve lahte, õige veerikaks osutub ning seega luideistiku kohal hoogsat uuristust põhjustab.

Peale eespoolnimetatud järvede leidub väheldasi järvi veel Tehumardi ja Järve luideistikkude vahemikus.

Meri kihelkonna piirides on madal ning omab oma põhja iseloomult erinevusi: Läänemere põhi on munakalisem ja rühksavine, kuna Liivi lahe põhi on liivane.

Ajakirjast „Rahvaülikool“.

A. Luha foto.

111. joonis. Kaugatoma pank. (Vt. kirjeldus 376 lk.)

K. Eichvaldi foto.

112. joonis. Salme jõgi Kuressaare — Sõrve teest idasse.